

УДК: 61(092)(01):616-089:725.51.055

РОЛЬ М.І. ПИРОГОВА У СТВОРЕННІ ПЕРШОЇ У СВІТІ ГОСПІТАЛЬНОЇ ХІРУРГІЧНОЇ КЛІНІКИ

Яскрава історична особистість, видатний хірург, вчений і педагог М.І. Пирогов зробив великий внесок у світову медичну науку і практику. Однією із великих заслуг М.І. Пирогова перед хірургією і вищою хірургічною школою є відкриття ним Госпітальної хірургічної школи при Санкт-Петербурзькій Медико-хірургічній академії, що не було простим розширенням програми практичного навчання. Створенням Госпітальної хірургічної клініки був запроваджений в систему викладання докорінно новий клінічний метод, який дав змогу вивчати кожний хворобливий процес на великій кількості однорідних хворих шляхом порівняння і з урахуванням всіх їх індивідуальних особливостей, що є однією із форм сучасного лікарського мислення і клінічного викладання - вивчати не хворобу, а хворого.

Вивчення літератури, зокрема праць самого М.І. Пирогова, а також архівних матеріалів показало, що перша у світі Госпітальна хірургічна клініка, яка була створена за проектом вченого, впродовж всього свого існування залишалася вірною принципам, покладеним в її основу, тому і заслуговує назви Пироговська [3].

Серед багатьох робіт, які дотичні до історії вищої медичної освіти середини XIX століття, важко віднайти таку, яка б не згадувала про створення в 40-60 роках XIX століття в Петербурзькій медико-хірургічній академії і на медичних факультетах інших університетів госпітальних клінік. Причини такого інтересу віднайти неважко. Однією з них є участь в розробленні і реалізації ідеї госпітального клінічного курсу геніального вченого М.І. Пирогова, що стало видатним досягненням тодішньої педагогічної думки.

Пропонуючи професорам госпітальних клінік поділити основну увагу запровадженню нових високоефективних наукових технологій, М.І. Пирогов не ставив перед собою завдання створити у вищих медичних закладах клініки, які були б здатні конкурувати із зарубіжними. Істинні мотиви полягали в іншому. М.І. Пирогов був переконаний у тому, що без раннього залучення молодих людей до наукової роботи неможливо підготувати хорошого лікаря [6].

У кінці 1839 року доктор медицини, професор Дерптського університету М.І. Пирогов отримав запрошення від професора Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії К.К. Зейдліца з пропозицією зайняти кафедру теоретичної хірургії, яка звільнилася у зв'язку з виходом у відставку професора П.Н. Савенка.

Відомо, що при створенні академії до її складу входила лише одна кафедра хірургії, і до 1824 року викладання хірургії, як теоретичної, так і практичної, велося на цій кафедрі. Коли М.І. Пирогов отримав запрошення до академії, там уже існувало дві хірургічні кафедри -

кафедра теоретичної хірургії і кафедра оперативної хірургії з хірургічною клінікою [1].

Слід зазначити, що запрошення до Медико-хірургічної академії для М.І. Пирогова було дуже почесним. Він на той час уже був автором вагомих праць з хірургічної анатомії, блискучим оператором, відомим не лише в Російській імперії, але й у Європі. Однак не мислив свого життя без активної хірургічної діяльності, тому відмовився від пропозиції зайняти вакантну кафедру теоретичної хірургії, бо при ній не було клініки. Поділяючи позицію адміністрації і бажаючи підвищити науковий і педагогічний рівень академії, він запропонував свій проект, який згодом став важливим поворотним пунктом у реформі медичної освіти.

Нововведення М.І. Пирогова полягало у тому, що паралельно з існуванням академічної хірургічної клініки він запропонував додатково створити нову - клініку госпітальної хірургії. В листі, надісланому попечителю академії П.А. Клейнміхелю 7 лютого 1840 року, М.І. Пирогов пояснює, що обидві кафедри - клінічної і госпітальної хірургії - необхідні у кожному навчальному закладі, але до слухання госпітальних практичних лекцій мають бути допущені лише ті студенти, які уже пройшли відповідний курс навчання, і це мав бути 5-й курс академії. "Ніщо так не може сприяти поширенню медичних і, зокрема, хірургічних знань між учнями, як прикладний напрямок у викладанні. Як досягнути цієї високої мети? Ось питання, яке займає мою розумову діяльність уже впродовж декількох років. Облагородити госпіталь, привести його до істинно ідеального призначення, поєднати в ньому притулок для страждущого і святилище науки можливо лише тоді, коли практична діяльність лікарів буде поєднана з викладанням біля ліжка хворих... Якщо слабкі сили мої, які я застосував для керівництва молоддю в практичній хірургії, здадуться вам достатніми, щоб з користю використати їх для досягнення благородної мети, то я з радістю присвячу ціле життя моє ... кафедрі госпітальної хірургії при академії", - завершив свого листа М.І. Пирогов [1].

10 лютого 1840 року П.А. Клейнміхель надіслав листа М.І. Пирогова до Конференції академії з дорученням розглянути його і зробити відповідний висновок. Розглянувши пропозицію М.І. Пирогова, Конференція відповіла, що "повністю поділяє думку вченого щодо створення нової кафедри при академії для викладання патологічної і хірургічної анатомії і отримання студентами 5-го класу практичних навичок з госпітальної хірургії, а також примноження анатомо-патологічного і анатомо-хірургічного зібрання, що принесе тим, хто навчається в академії, велику користь, тим більше, якщо викладання буде надане професору М.І. Пирогову, відомому... свої-

ми відмінними талантами і мистецтвом в оперативній хірургії" [1]. Водночас, чудово знаючи, якою обтяжливою може стати для керівника хірургічної кафедри ще і керівництво великим госпіталем в якості старшого лікаря, Конференція, у свою чергу, висунула доволі виважену пропозицію. Вона запропонувала, щоб старший (головний) лікар госпіталю мав не одного помічника, як це було раніше, а двох. Одним з них (по хірургічному відділенню) може бути М.І. Пирогов, який "при своїх діях стосовно лікування хворих не був би залежний від старшого лікаря". Більше того, Конференція оцінила слушну пропозицію М.І. Пирогова щодо створення не лише кафедри госпітальної хірургії і у відповіді П.А. Клейнміхелю заявила, що "створення ще однієї такої кафедри для керування студентів у госпітальній терапії принесе не меншу користь".

Однак, на початку 1840 року академія отримала відповідь, де міністр освіти С.С. Уваров пояснює своє небажання відпустити професора М.І. Пирогова: "... Дерптський університет залишається без професора Пирогова, без сумніву, одного із найдостойніших викладачів, і тому матиме відчутну втрату..." [2].

Пізніше вчений з цього приводу так писав: "1840 року я вручаю Клейнміхелю проект щодо створення госпітальних класів для тих, хто закінчує 5 курс, і молодих лікарів. Проект прийнятий, затверджений, і я викликаний зайняти в Медико-хірургічній академії кафедру госпітальної хірургії при 2-му Військово-сухопутному госпіталі та посаду старшого лікаря хірургічного відділення цього госпіталю, з тих пір почали створюватися госпітальні клініки і в інших університетах. Проекти цих клінік склалися у Комітеті при Міністерстві освіти..., до складу якого я був запрошений. Це було 1841 року, тоді ж я був обраний членом Медичної Ради при Міністерстві внутрішніх справ..." [4].

29 листопада 1840 року М.І. Пирогов був переведений до Медико-хірургічної академії, а вже через місяць створена кафедра госпітальної хірургії при академії і хірургічне відділення у 2-му Військово-сухопутному госпіталі, який був переданий Медико-хірургічній академії як клінічна база для створення за проектом М.І. Пирогова Госпітальної хірургічної клініки на 1000 ліжок. А 1846 року госпіталь остаточно був закріплений за академією як у медичному, так і в адміністративному плані. У повне підпорядкування Медико-хірургічній академії 2-й Військово-санітарний госпіталь перейшов лише 1869 року і отримав назву Клінічний військовий госпіталь. Таким чином, академія отримала власну клінічну базу. За Статутом академії тривалість академічного курсу навчання збільшилась і була доведена до 5 років. Через 100 років академія зніщувала продовження курсу навчання медиків до 6 років, а включно з інтернатурою цей курс тепер складає 7 років.

М.І. Пирогов так визначив завдання професора клінічної і госпітальної клінік: "Професор клініки має розпочинати, так би мовити, з азбуки практичної медицини; він змушує своїх слухачів вникати в усі деталі біля ліжка хворого, навчає екзаменувати хворобу, - словом, мета його

- показати метод розпізнавання і головний план лікування хвороби у кожному індивідуумі. Тоді, коли професор практичної медицини, госпітальної, спрямовує при своїх візитаціях увагу слухачів на цілу масу однакових проявів хвороби, показуючи при цьому й індивідуальні їх відтінки; статистичним способом доводить користь того чи іншого методу лікування; лекції його складаються з огляду основних випадків, порівнянь тощо..."

За проектом М.І. Пирогова, студенти Медико-хірургічної академії на останньому, 5-му курсі, мали вести хворих, вони перебували в палатах 2-го Військово-сухопутного госпіталю на правах ординаторів під керівництвом головного лікаря госпіталю. На думку М.І. Пирогова, весь великий госпіталь мав перетворитися в госпітальні клініки (терапевтичну, хірургічну, сифілітичну тощо), що, як відомо, згодом і було зроблено [2].

18 січня 1841 року відбулося призначення М.І. Пирогова ординарним професором Госпітальної хірургічної клініки і кафедри патологічної і хірургічної анатомії, а також головним лікарем хірургічного відділення у 2-му Військово-сухопутному госпіталі.

М.І. Пирогов мав намір реалізувати в Медико-хірургічній академії грандіозні плани. Він був готовий постійно, не жаліючи ні свого часу, ні свого здоров'я робити корисну справу, робити її негайно, якомога швидше і якомога краще.

Навіть у загальних рисах неможливо описати ту багатогранну, повну кипучої енергії діяльність М.І. Пирогова в академії. Вражала всіх його велика працездатність. Він не міг миритися з тими недоліками, які побачив у госпіталі, проте був не з тих, хто опускає руки. Переконаний у своїй правоті, він взявся за наведення порядку у клініці.

У перші роки госпітальної хірургічної діяльності М.І. Пирогову доводилося працювати своїми інструментами, багатьох необхідних інструментів не вистачало. Незважаючи на те, що Пирогов був технічним директором Санкт-Петербурзького інструментального заводу, отримати їх можна було лише за згодою Військового міністра. Не краще було і з ліками. А які порядки були в госпітальній аптеці, можна судити з донесення Пирогова в госпітальну контору, де він вказує на те, що ліки відпускалися в набагато меншій від потреби кількості, тоді як у аптечних звітах це зменшення не відобразалося. 1848 року з ініціативи М.І. Пирогова у Госпітальній клініці було відкрите так зване цивільне відділення на 75 хворих. Один із дерев'яних флігелів госпіталю М.І. Пирогов перетворив у відділення клініки для пієміків і заразних хворих.

Однак, незважаючи на всі старання М.І. Пирогова поліпшити організацію надання якісної допомоги у своїй клініці, її стан був далеко незадовільний. 1851 року М.І. Пирогов відзначав, що арештантське відділення госпіталю набагато зручніше, ніж його хірургічна клініка, яка, будучи розташованою у різних приміщеннях, не відповідала практичним і навчальним цілям. У дерев'яних флігелях приміщення були незручні, а кімнати, які можна було б використовувати під операційні, відсутні. 1846 року в хірургіч-

ному відділенні госпіталю нараховувалося від 270 до 300 ліжок, розміщених у палатах, що знаходився у 14 різних корпусах, та було всього 6 штатних ординаторів [1].

У своїх лекціях з хірургії, які М.І. Пирогов читав студентам, він ніколи не вдавався до зовнішніх ефектів і красивих фраз, вони завжди у нього вирізнялися наочністю, глибоким змістом, майстерним аналізом патологічних явищ. М.І. Пирогов постійно вказував на зв'язок між клінічними проявами хвороби і патологічними змінами, виявленими при розтинах. Навчання правильному клінічному розбору ознак захворювань і пошкоджень він проводив на основі своїх курсів з хірургічної анатомії. Цій меті також слугували анатомо-хірургічні пояснення перед кожною великою операцією. Клінічні заняття студентів 5-го курсу продовжувалися чотири місяці. Одна половина студентів впродовж двох місяців працювала у госпітальній хірургічній клініці, друга - в терапевтичній, після чого групи мінялися місцями. Студенти вели хворих, заповнювали історії хвороб, під керівництвом асистентів клініки, чи самого М.І. Пирогова, робили перев'язки, самостійно виконували незначні оперативні втручання. Самостійність під час добових чергувань у клініці і активна участь студентів в обходах хворих мали велике значення для виховання майбутніх лікарів. М.І. Пирогов пропонував ставити питання хворому щодо його захворювання лише після завершення об'єктивного обстеження: пальпації, перкусії, аускультуації.

Викладацька діяльність М.І. Пирогова полягала також у щоденному відвідуванні клініки, де, здійснюючи обхід палат зі студентами, М.І. Пирогов характеризував хворих, які поступили, робив диференційну діагностику, вказуючи на різні способи лікування. У випадку хірургічного втручання, звертав увагу на різні способи операцій. Потім читав клінічні лекції, предметом яких було порівняння низки випадків, що характеризували індивідуальні зміни однієї і тієї ж хвороби, при потребі здійснював оперативні втручання. З цією ж метою Пирогов періодично читав систематичні лекції з хірургічної анатомії, окрім цього, перед кожною складною операцією, він демонстрував її своїм слухачам на трупах з анатомо-хірургічними поясненнями, а також на виготовлених препаратах. Нерозривною частиною клінічного викладання були патолого-анатомічні розтини, які супроводжувалися лекціями, при цьому М.І. Пирогов звертав, переважно, увагу слухачів на використання отриманих анатомо-патологічних даних біля ліжка хворого [3].

Доповненням до цього анатомічного напрямку викладання клінічної хірургії у М.І. Пирогова слугував експеримент. Він добре розумів потреби студентів, знав, чого їм не вистачає, а не вистачало, насамперед, практичних занять.

Тому М.І. Пирогов з самого початку повів справу практично, викладав студентам 5-го курсу патологічну анатомію і вперше в академії ввів систематичні і обов'язкові завдання з патологічної анатомії, які виконувалися на трупах. З тих пір ці заняття стали незмінною складовою

навчальної програми в академії, а операції і патолого-анатомічні розтини стали невід'ємною частиною клінічного викладання [5].

У перші роки академічної діяльності М.І. Пирогова мав багато непорозуміння і зіткнень з госпітальною адміністрацією, яка не була налаштована сприяти йому в поліпшенні госпітального хірургічного відділення. Енергія вченого була настільки для них новою і незрозумілою, що адміністрація госпіталю намагалася позбутися його через головного лікаря Д.Я. Лосієвського, який дав асистенту клініки П.Ю. Неммерту письмове доручення такого змісту: "помітивши у поведінці М.І. Пирогова дії, які свідчать про його божевілля, наказую стежити і доповідати про них мені...". Коли П.Ю. Неммерт показав це доручення М.І. Пирогову, той звернувся до попечителя академії П.Ф. Веймарна з наміром подати у відставку, але конфлікт вдалося владнати, М.І. Пирогов залишився на посаді, а Д.Я. Лосієвському довелося принижено просити вибачення у нього на засіданні Конференції академії. М.І. Пирогов постійно відчував по відношенню до себе спротив, нерозуміння, заздрість, а звинувачення у плагіаті ледь не призвело до його відставки. Це тоді М.І. Пирогов звернувся до Президента академії з листом такого змісту: "Скажіть, чи можна бути справжнім лікарем і гарним наставником, не маючи переконань у високому достоїнстві свого мистецтва? А чи можна вимагати цього переконання від майбутнього лікаря, який, будучи учнем, бачив приниження свого вчителя? Ось виклад причини, яка спонукала мене залишити службу в академії. У службі своїй я ніколи не шукав особистої користі і тому залишаю її, як цього вимагає мій погляд на власне достоїнство, яке я звик цінувати..." [1].

1844 року М.І. Пирогов подав до академії свій проект створення Анатомічного інституту, який був реалізований 1846 року. При втіленні цього проекту довелося витримати великий спротив навіть зі сторони колег. Зокрема, професор Х.Х. Саломон заперечував необхідність створення такого інституту, мотивуючи тим, що ніде за кордоном такого закладу немає, і метою академії є підготовка військових лікарів, а не вчених-анатомів. Є глибокий сумнів у тому, що у своїх протестах вони керувалися інтересами науки. Швидкий кар'єрний ріст М.І. Пирогова, підтримка його починань академічною адміністрацією, величезний успіх його наукових праць, зростаюча хірургічна слава, - все це зачіпало його колег і примушувало проявляти свій протест у недостойній формі.

М.І. Пирогов не мислив собі ні навчальної, ні лікувальної діяльності без науково-дослідницької. Ось чому період діяльності М.І. Пирогова в Госпітальній хірургічній клініці був найплodотворнішим періодом його творчості. Госпітальна хірургічна клініка стала тим підґрунтям, на якому зростав і розвивався геній М.І. Пирогова.

Одразу після створення Анатомічного інституту Пирогов поїхав за кордон і по поверненню, з метою знеболання, почав досліджувати дію ефіру на організм людини. Першу свою операцію із застосуванням ефірного нарко-

зу М.І. Пирогов зробив у Госпітальній хірургічній клініці 14 лютого 1847 року, а 9 вересня цього року він виїхав на театр воєнних дій на Кавказ, де вперше в історії світової медичної практики застосував ефірний наркоз при оперативних втручаннях на полі бою.

1848 року у Санкт-Петербурзі почалася епідемія холери. М.І. Пирогов при своїй клініці відкрив холерне відділення, де впродовж шести тижнів дослідив 800 холерних трупів. Результати його дослідження лягли в основу "Патологічної анатомії азійської холери".

У Госпітальній хірургічній клініці 1852 року М.І. Пирогов вперше змінив Саймовську операцію, в результаті чого хірургія збагатилася Пироговською операцією "Видовження кістки гомілки при хірургічному видаленні ступні". Вперше в клініці він випробував свою гіпсову пов'язку і створив неперевершену "Льодову анатомію". Це під такою назвою ввійшла в історію медицини його "Ілюстрована топографічна анатомія розпилів, здійснених у трьох напрямках через заморожене людське тіло", яку він завершив, працюючи уже в Україні, попечителем Київського навчального округу.

Ставши завідувачем Госпітальної хірургічної клініки, М.І. Пирогов провів значну роботу щодо реформування величезного хірургічного відділення на 1000 ліжок, в якому панували безлад, бруд і нечувані зловживання. Треба було мати енергію М.І. Пирогова, його чесність і вимогливість, щоб змінити порядки, які існували у 2-му Військово-сухопутному госпіталі. За короткий проміжок часу він здійснив переворот у цьому закладі, перетворивши його у належну клініку, в роботі якої на практиці втілювалися найпередовіші наукові досягнення.

Ця клініка в середині XIX століття була піднесена М.І. Пироговим на висоту світової хірургії. За характером поставлених навчальних завдань такої медичної установи

не було не лише в Росії, але й в усьому світі. Таким чином було започатковано формування оригінальної системи медичної освіти. Значимість творчого подвигу М.І. Пирогова стає особливо вагомим, якщо взяти до уваги стан медичної освіти і рівень охорони здоров'я того часу.

Слід зазначити, що такі госпітальні клініки були поступово організовані і з інших клінічних дисциплін, а досвід академії був підхоплений іншими університетами. 1845 року Госпітальна хірургічна клініка була створена у Москві, 1849 року почала працювати на базі Військового госпіталю в Києві, а 1860 року - в Казані.

Створення Госпітальної хірургічної клініки зробило безцінними заслуги М.І.Пирогова щодо запровадження клінічного викладання у вищій медичній школі (в подальшому названому госпітальним напрямком викладання). Усі перетворення, проведені у клініці М.І. Пироговим, організовані у ній лікувальна і навчальна робота, а також його особисті якості хірурга, педагога і вченого поставили створену ним клініку в один ряд з кращими світовими клініками того часу.

Подальший розвиток Пироговської Госпітальної клініки пов'язаний з такими іменами, як П.Ю. Немерт, А.А. Кітер, Є.І. Богдановський, В.А. Ратімов. Цей період в історії клініки охоплює другу половину XIX ст. У зв'язку з відомими відкриттями в науці (наркоз, асептика й антисептика, рентгенівські промені тощо) відбулися суттєві зміни в медицині взагалі і хірургії зокрема, а також докорінний перегляд усталених поглядів і уявлень. Клініка з честю пройшла цей шлях. У науковій діяльності колишній анатомоклінічний напрямок в хірургії став поєднуватися з патологоклінічним, який народжувався, в роботу клініки стали впроваджуватися лабораторно-хімічні методи дослідження і вперше була введена в постійну практику антисептика.

Список посилань

1. Белгородский, П. А. (1898). *Госпитальная хирургическая клиника при Императорской Военно-медицинской (бывшей Медико-хирургической) академии (1798-1898)*. Санкт-Петербург.
2. Киселев, А. С. (2010). *Н.И. Пирогов. Страницы жизни великого хирурга*. Санкт-Петербург.
3. Майстренко, Н. А., Довганюк, В. С. & Ромащенко, П. Н. (2010). *Н.И. Пирогов - основатель первой в мире госпитальной хирургической клиники*. Наследие Пирогова: прошлое, настоящее, будущее, Материалы научной конференции с международным участием, посвященной 200-летию со
4. Пирогов, Н. И. *Сочинения*. В 2 томах. Т.1. Киев, 1911. 1005 с.
5. Повзун, С. А. & Герасимов, С. М. (2010). *Н.И. Пирогов как патологоанатом. Николай Иванович Пирогов. Очерки жизни и творчества*. Санкт-Петербург: ВМА.
6. Сточик, А. М., Пальцев, М. А., Затравкин, С. Н., Горелова, Л. Е. & Сточик, А. А. (2001). К истории возникновения и первых лет деятельности госпитальных клиник медицинского факультета Московского университета. *Терапевтический архив*, 7, 82-88.

Гулько П.М., Антощук К.Ф., Юкальчук М.І.
Національний музей-садиба М.І.Пирогова